

Teresa Mª ORTEGA LÓPEZ i FRANCISCO COBO ROMERO (ed.): *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*, Granada, Editorial Comares, 2011, XLI + 378 pàgines.

La història agrària és una de les disciplines que a Espanya ha experimentat una major renovació en les últimes dècades. Però moltes de les seves aportacions i nous enfocaments han quedat fora dels manuals o de les obres generalistes sobre la història de l'Espanya contemporània. I això no és tot, sovint el paper del món rural en els esdeveniments històrics

que han caracteritzat l'evolució d'Espanya durant els dos darrers segles s'ha minimitzat o fins i tot ignorat. Aquest és el diagnòstic que ha motivat la publicació d'aquest llibre col·lectiu que es proposa «incorporar, en una inèdita visió globalitzadora i panoràmica, les més noves aportacions que sobre el món rural han vist la llum durant els darrers anys en el panorama de la recent historiografia espanyola» (p. XI).

Tal com indica el seu subtítol, els estudis inclosos en aquesta recopilació centren la seva atenció en l'àmbit sociopolític. Aquesta és una novetat interessant, sobretot després de l'aparició d'altres obres d'història agrària que s'han publicat amb una finalitat semblant, més centrades en l'àmbit socioeconòmic de l'Espanya rural, com són el llibre *El pozo de todos los males*,² que resultà tan polèmic, o l'obra més recent d'homenatge a Ramon Garrabou.³

Són un total de dotze treballs (a càrrec de setze autors), precedits d'una introducció dels editors, que tenen en comú la reivindicació del protagonisme del camperolat en els darrers dos-cents anys d'història d'Espanya. El tema central és la politització del camperolat, que és analitzada com un procés complex i interactiu, que inclou destacadament l'esfera cultural i ideològica, en contraposició amb una interpretació elitista que situava el camperolat com a objecte del procés, dirigit des de l'àmbit polític i urbà. Així mateix, els autors volen desterrar els tòpics d'endarreriment, d'aïllament respecte del conjunt de la societat o d'irracionalitat dels comportaments polítics que, de manera recurrent, s'han associat amb els pagesos. Estudien fonamentalment els processos de mobilització social i política, tant de caràcter progressista com conservador, que es van produir a l'Espanya rural al llarg dels segles XIX i XX.

Com és normal en una obra d'aquestes característiques, la panoràmica que vol oferir no és del tot equilibrada. Cronològicament, l'atenció se centra preferentment en el primer terç del segle XX (la meitat dels capítols s'hi refereixen gairebé exclusivament), que és el període decisiu en la gestació d'actituds polítiques del camperolat. Tot i així, hi ha alguns capítols dedicats al segle XIX i uns altres, al final, que analitzen la conflictivitat social i la politització en l'Espanya rural durant el règim franquista i durant la transició política (1975-86). Geogràficament també hi ha un esbiaixament cap als treballs dedicats de manera preferent al sud d'Espanya, especialment a Andalusia, que és d'on ha partit la iniciativa de la publicació i d'on procedeixen els editors del llibre i la meitat dels autors. Aquest fet, naturalment, dóna lloc a algunes distorsions interpretatives. Per exemple, els jornalers, el socialisme i la conflictivitat social basada en les vagues tenen un protagonisme en l'explicació dels canvis socials en el món rural que no s'ajusta bé a la realitat d'altres regions espanyoles, com ara Catalunya, que no hi té un estudi específic (sí, en canvi, el País Valencià, amb un interessant capítol sobre la conflictivitat en el regadiu) i que, en general, és poc present en les reflexions.

Això, com dic, és força inevitable en una obra d'aquestes característiques i, en descàrrec dels editors i també dels autors, cal dir que hi ha un intent de plantejar cadascun dels capítols amb un enfocament general per al conjunt d'Espanya, amb independència dels estudis empírics que serveixen per sostenir les argumentacions i que, en bona part, són treballs realitzats pels mateixos autors. És a dir, que el lector trobarà en aquest volum una visió

2. J. PUJOL, M. GONZÁLEZ DE MOLINA, L. FERNÁNDEZ PRIETO, D. GALLEGU, R. GARRABOU, *El pozo de todos los males. Sobre el atraso en la agricultura española contemporánea*, Barcelona, Crítica, 2001. Amb relació a la polèmica que va suscitar, vegeu: E. LLOPIS, «Otras caras 'menos amables' de la agricultura española contemporánea»; J. PALAFOX, «Las agriculturas españolas en los siglos XIX y XX: ¿el mejor de los mundos posibles?»; P. PASCUAL i C. SUDRIÀ, «Notas sobre El pozo...», i J. SIMPSON, «El pozo y el debate sobre la agricultura española», *Historia Agraria* 28, 2002, 179-198, 199-205, 207-216 i 217-228, respectivament.

3. R. ROBLEDO (ed.), *Sombras del progreso: las huellas de la historia agraria*, Barcelona, Crítica, 2010.

renovadora de la història social i política de l'Espanya rural contemporània, a càrrec d'una bona representació dels historiadors que han protagonitzat aquesta renovació. En alguns casos, a més, hi ha un esforç per contextualitzar el cas espanyol en el marc geogràfic més ampli de l'Europa occidental.

En el primer dels treballs, Gregorio Alonso (Universitat de Leeds) explica el procés de secularització que es produeix a Espanya durant el segle XIX, en el marc, però, d'un estat confessional i intolerant, en el qual, tal com ens recorda l'autor, la partida de «Culto y Clero» va seguir essent la segona més elevada de la despesa pública. Es refereix, per tant, a una secularització cultural i en el terreny difícil d'examinar dels valors i les idees. Segons l'autor, encara que la confessionalitat de l'Estat no va estar en qüestió (només els republicans federals en defensaven la laïcització), entre 1808 i 1874 la societat civil espanyola va començar a articular-se cada vegada més entorn de pràctiques i principis seculars. Republicans, demòcrates i progressistes van anar creant xarxes de sociabilitat política que, juntament amb la influència de socialistes i anarquistes en el moviment obrer, van posar molts espanyols en contacte amb valors i principis laics. Tot i que en el treball no diferencia clarament entre l'àmbit rural i l'urbà, l'autor afirma que l'aparició d'aquests discursos, creences i plataformes de sociabilitat no controlats per l'Església catòlica va transformar radicalment el paisatge ideològic i cultural de les àrees rurals.

Miguel Cabo i Xosé R. Veiga (Universitat de Santiago de Compostela) descriuen el procés de politització del camperolat durant el període de la Restauració (1875-1923). Un procés tan complex reclama una explicació que defugui les simplificacions amb què a vegades s'ha abordat. Per exemple, la idea que el món rural era un espai políticament verge a punt de ser colonitzat pels diferents partits en competència. Al contrari, els autors sostenen que l'activitat política mai no havia estat absent en l'àmbit rural i que el procés de politització s'ha de contemplar a partir d'una via de doble direcció entre la cultura política tradicional i la que va començar a imposar-se a la darrera del segle XIX. L'àmbit idoni per observar el contacte entre la política antiga i la moderna és el món local. Tant a Espanya com a França o Itàlia, els dos països amb què els autors volen contextualitzar el cas espanyol, la crisi agrària va actuar com a revulsiu per a la definitiva integració del camperolat en la política moderna. L'establiment del sufragi universal va tenir en aquest procés un protagonisme innegable, que l'existència del caciquisme no ha d'amagar. Les formes de control social van haver de variar i adaptar-se a les noves pautes de sociabilitat i a la creixent mobilització social i política. Aquí, evidentment, l'associacionisme agrari, amb tota la seva diversitat, hi va tenir un paper central.

En el capítol que signen Salvador Calatayud, Jesús Millán i Mª Cruz Romeo (Universitat de València), el tema de la politització del camperolat es planteja per mitjà de dos conflictes concrets que es produïren en el regadiu valencià a mitjan segle XIX. L'anàlisi d'aquests dos conflictes serveix als autors per desmitificar el tòpic de l'harmonia social amb què s'ha associat el camp valencià i per testimoniar una cultura política generadora de ciutadania que no aconseguia manifestar-se mitjançant les institucions i ho feia pel conflicte i la violència. Tanmateix, aquests episodis no es produïren amb molta freqüència en el camp valencià; les tensions no acostumaven a emergir a l'esfera pública ni es dirimien amb l'acció col·lectiva. Al llarg del segle XIX no es va desenvolupar un moviment pagès autònom i els propietaris rentistes van mantenir una certa legitimació social. La seva hegemonia sociopolítica, però, va haver d'adaptar-se a uns nous equilibris socials, que es plasmaven en l'esfera local i que moltes vegades implicaven la flexibilització dels seus drets.

Gloria Sanz (Universitat Pública de Navarra) destaca l'heterogeneïtat del catolicisme social i els límits de la seva actuació en l'Espanya rural del primer terç del segle XX. Entre aquests límits assenyala la presència del catolicisme social en els projectes de reforma agrària, de legislació laboral i de previsió social, la qual va ser diversa i contradictòria. A diferència

d'altres països europeus, a Espanya només hi va haver intents frustrats de crear un partit catòlic unitari i amb presència generalitzada a les diferents regions. Però aquesta incapacitat per establir un programa coherent i únic no va impedir que alguns sectors del catolicisme agrari tinguessin presència política en algunes regions i un protagonisme notable en alguns àmbits de decisió política institucional, com ara el Instituto de Reformas Sociales (1904), el Instituto Nacional de Previsión (1908) o la Dirección General de Agricultura. Un altre dels límits del catolicisme social es troba en el seu marc organitzatiu en el món rural, amb una gran autonomia del funcionament dels sindicats catòlics dintre de les federacions i de la Confederación Nacional Católico-Agraria.

Javier Paniagua (UNED) descriu el discurs teòric anarquista entorn de la revolució agrària i la mobilització del camperolat. Centra l'atenció en l'actitud dels anarquistes davant de la Reforma Agrària de la Segona República, que no va ser considerada com una solució factible, ni tan sols transitòria, pels problemes existents en el camp espanyol. Els anarquistes consideraven que el problema de la terra no es podia solucionar dintre del marc de la societat capitalista, però no hi havia unanimitat a l'hora de precisar com i quan s'havia de produir la modificació radical de les estructures socioeconòmiques. Una de les propostes més representatives del comunisme llibertari la trobem en la figura de Federico Urales, que propugnava un retorn al camp per trobar el camí exacte de la revolució. Sorpren del seu discurs la consciència de l'esfondrament imminent del capitalisme, com també la idealització de la societat rural que havia de sorgir amb l'adveniment de la revolució.

Els dos capítols següents estan dedicats als socialistes i la qüestió agrària. En el primer, a càrrec de Manuel González de Molina (Universitat Pablo de Olavide), trobem una aproximació al context econòmic i social que ajuda a entendre les postures i les pautes polítiques dels socialistes espanyols. Així, per exemple, el creixement del nombre de petits pagesos propietaris que, en un moment o altre, havien de recórrer a la contractació de treball assalariat va convertir la quantia dels salaris en un element d'enfrontament i de divisió interna del camperolat. El suport d'una bona part dels pagesos a la dreta política, per tant, no només es pot explicar per la incomprensió dels socialistes respecte del problema agrari i de la societat rural, sinó per l'opció presa en favor dels assalariats. Tanmateix, a partir del començament del segle xx, i especialment des de l'anomenat Sexenni Roig (1918-23), els socialistes van portar a terme una mobilització creixent, basada en l'associacionisme, l'acció política contra el caciquisme i l'accés al poder local, que va obtenir resultats importants tant en la implantació del discurs i l'organització socialista en la societat rural com en la lluita per la democràcia i la conquesta de drets laborals i socials. Salvador Cruz Artacho (Universitat de Jaén) se centra més en l'estratègia electoral del PSOE i els seus efectes sobre la politització de la societat agrària, que, com en el capítol anterior, són destacats de forma positiva, en contra de la visió clàssica que valorava negativament tant la relació entre el camperolat i la politització com la que s'establí entre el camperolat i el socialisme. Segons l'autor, la politització socialista va tenir efectes importants no solament en l'«Espanya jornalera», on el PSOE va incrementar el suport electoral i la xarxa associativa, sinó també en aquelles regions de predomini de la petita propietat, on també va contribuir a difondre els valors democràtics i republicans.

Francisco Cobo Romero (Universitat de Granada) se centra més específicament en el període de la Segona República. Explica també la mobilització jornalera i l'estratègia dels socialistes i dels anarquistes, però s'atura a analitzar més en detall la deriva dretana del camperolat. La legislació laboral i sobretot la Llei de reforma agrària van perjudicar no sols a la gran propietat i van contribuir a que una gran proporció de petits propietaris i arrendataris veiés amb recel el règim republicà i se sentís seduït per les proclames antisocialistes propagades des del conservadorisme. Aquest alineament d'una gran franja del camperolat amb les postures corporativistes de la dreta agrarista i catòlica es va produir no solament en

les regions de predomini de la petita propietat, sinó també en algunes províncies del sud amb una forta presència jornalera que inicialment havien donat suport als socialistes i als republicans d'esquerres.

Miguel Ángel del Arco Blanco i Miguel Gómez Oliver (Universitat de Granada) reflexionen sobre el suport social del franquisme en el món rural. Destaquen, en primer lloc, la politització i mobilització dels sectors mitjans del camperolat ja abans del cop d'estat, que els va situar al costat de la sublevació. També donen importància a la memòria de la «perniciosa» política agrària del règim republicà, que el franquisme va explotar de forma propagandística durant la postguerra, i la nova política agrària, que no era un simple programa polític al servei dels latifundistes, sinó que posava el centre d'atenció en aquestes classes mitjanes. El franquisme també es va assegurar l'adhesió de tots aquells que es van beneficiar de la confiscació de béns per mitjà del Tribunal de Responsabilitats Polítiques i també de la gestió dels poders locals (ajuntaments, Hermandades Sindicales de Labradores y Ganaderos), els quals eren ocupats per una nova fornada de personal polític addicte al règim. Com en altres treballs del mateix volum, es destaca també aquí la importància de l'esfera local per entendre les dinàmiques polítiques i socials del món rural.

Teresa María Ortega López (Universitat de Granada) destaca la contribució del món rural en l'emergència de la conflictivitat social i l'oposició política i sindical al règim franquista. Certament, l'acusadíssima reducció dels salaris i la penúria extrema que va patir el camperolat durant els anys quaranta, juntament amb la repressió que exerciren les noves autoritats, va eliminar inicialment qualsevol possibilitat de ressorgiment de la protesta laboral o de la conflictivitat vaguística. Però la imatge del món rural sotmès i immobilitzat per l'aparell repressiu ha menysvalorat les accions dissidents que van començar a tenir certa importància a partir, sobretot, dels anys cinquanta. Aquestes actituds oposidores no van estar inspirades totalment per les forces polítiques i sindicals clandestines, sinó que aquestes forces van aprofitar el descontentament de les àrees rurals per decantar políticament el camperolat contra la dictadura. La reivindicació de l'acció opositora del camperolat també és l'objectiu del capítol següent, a càrrec de Francisco Cobo Romero i María Candelaria Fuentes Navarro (Universitat de Granada), que centra l'atenció en els comunistes i l'assemblearisme pagès durant els anys seixanta i la primera meitat dels setanta. Fent ús de nous conceptes i interpretacions provinents de la sociologia i la nova història política, destaquen el potencial mobilitzador del discurs agrari dels comunistes i la progressiva sensibilització democràtica de la societat rural. Com en el capítol anterior, hi trobem una visió molt optimista de l'acció opositora del camperolat, que caldria poder mesurar i valorar en el conjunt de l'oposició al règim franquista, més enllà de destacar-ne una importància que la historiografia tradicional havia passat per alt.

Seguint l'ordre cronològic, el darrer capítol està dedicat al paper dels socialistes durant la transició política (1975-86). Segons Antonio Herrera González de Molina (Universitat Pablo de Olavide), la contribució del socialisme fou doble: en primer lloc, com a dinamitzador de pràctiques democràtiques després de quaranta anys d'atròfia política i, en segon lloc, com a minimitzador d'alguns dels efectes sociolaborals negatius de la crisi econòmica, especialment de les altes taxes d'atur. L'estratègia dels socialistes va saber adaptar-se a la progressiva disminució del nombre de jornalers, que havien estat el centre d'atenció de les seves polítiques abans de la Guerra Civil. Van fer una lectura política del món rural, entenent que la consolidació del nou sistema polític passava per la democratització d'aquest àmbit, i la seva acció reivindicativa va ajudar a desmuntar l'estructura de poder franquista i a construir un model de relacions laborals similar al que havien desenvolupat la resta de democràcies europees.

En la majoria dels capítols del llibre trobem una preocupació per desmentir el tòpic de l'endarreriment polític, la desmobilització i l'apatia del camperolat, i per situar-lo com a pro-

tagonista destacat de les conquestes democratitzadores de la societat espanyola. Segurament aquesta visió és una reacció lògica enfront d'una historiografia tradicional que ha minimitzat el seu paper, però exigirà ponderar-la a l'hora de bastir una interpretació més global de l'evolució de l'Espanya contemporània. De moment, tenim en aquest volum una bona síntesi dels estudis sobre la conflictivitat social i política en el món rural que han renovat en gran part les interpretacions tradicionals. No cal dir que la lectura d'aquest llibre és molt recomanable per posar-se al dia de les investigacions i els debats recents sobre l'Espanya rural contemporània, i que serà útil tant per als especialistes com per a aquells que s'hi aproximïn per primera vegada.

JORDI PLANAS MARESMA